

David Harvey, *The condition of postmodernity: an inquiry into the origins of cultural change*, Oxford: Basil Blackwell, 1989, pp. 378.

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΚΑΥΚΑΛΑΣ

Το βιβλίο του David Harvey εκδίδεται στο τέλος της δεκαετίας, σε μια περίοδο η οποία κατά γενική ομολογία αποτελεί σημείο καμπής της σύγχρονης ιστορίας όπου όλα αλλάζουν και ό,τι ήταν μέχρι χθες σταθερό διαλύεται σαν αέρας. Η τελευταία αυτή φράση, δανεισμένη από το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και τον τίτλο του Marshall Bergman στο βιβλίο του για την εμπειρία του μοντερνισμού, περιγράφει καλύτερα από κάθε άλλη το αντικείμενο που απασχολεί τον Harvey. Πρόκειται για μια εξερεύνηση στις ελάχιστες φωτισμένες πλευρές της σχέσης των σύγχρονων οικονομικών μεταβολών με το φάσμα των πολιτιστικών μορφών που χαρακτηρίζονται ως μεταμοντερνισμός.

Δεν είναι καθόλου περίεργο που το βιβλίο κινείται συνεχώς ανάμεσα σε αμφισβητούμενες έννοιες και συμπεράσματα, στα όρια φιλοσοφικών συστημάτων και θεωρητικών προσεγγίσεων, στο μεταίχμιο της αυστηρής ανάλυσης και της προκλητικής ενόρασης. Τι θέλει να μας πει ο Harvey; Βρισκόμαστε σε μια καινούργια εποχή διαφορετική από ό,τι ξέραμε ή πρόκειται για διαφορετικού τύπου εκφράσεις των ίδιων βασικών σχέσεων της κοινω-

νικής αναπαραγωγής; Η επιχειρηματολογία του Harvey θεωρεί ρητά ότι οι πολιτιστικές μορφές του μεταμοντερνισμού συνιστούν μεταβολές στην επιφάνεια των πραγμάτων και όχι σημάδια μιας νέας μεταβιομηχανικής εποχής. Θα έλεγα όμως ότι κάποια λιγότερο αυστηρή πλευρά του βιβλίου παίζει συνεχώς με τη δεύτερη αυτή κατεύθυνση. Κρυφή επιθυμία του συγγραφέα ή /και του αναγνώστη; Αδυναμία κατανόησης εξαιρετικά σύνθετης πραγματικότητας; Ορθή απεικόνιση μιας γνήσιας μεταβατικής περιόδου όπου όλα μπορούν να συμβούν; Τα ερωτήματα παραμένουν ανοιχτά.

Το βιβλίο διαιρείται σε τέσσερα βασικά μέρη. Το πρώτο μέρος με τίτλο «Το πέρασμα από το μοντερνισμό στο μεταμοντερνισμό στη σύγχρονη κουλτούρα» θέτει τα βασικά ερωτήματα της προσπάθειας του συγγραφέα. Πρώτα αναλύεται ο μοντερνισμός και αναζητούνται οι λόγοι που από θετικός προσανατολισμός του κοινωνικού γίνεσθαι έχει φτάσει να θεωρείται αδιέξοδη αν όχι μεταμοντερνισμός επιλογή ενώ, αντίθετα, ο μεταμοντερνισμός διεκδικεί το δημιουργικό σεβασμό της πολλαπλότητας και της ιστορικής συνέχειας. Στο δεύτερο μέρος αναλύονται «Οι πολιτικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί του καπιταλισμού στο τέλος του 20ού αιώνα» σε μια προσπάθεια να κατανοηθεί ο τρόπος συγκρότησης των κυρίαρχων τρόπων ανάπτυξης που εξελίσσονται παράλληλα με την πολιτιστική παραγωγή. Εδώ ο τρόπος ανάπτυξης που στηρίχτηκε στη μαζική παραγωγή και κατανάλωση και το κράτος πρόνοιας, γνωστός και ως φορντισμός, αντιπαρατίθεται στις νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής που εμφανίστηκαν μετά την κρίση της δεκαετίας του 1970 και χαρακτηρίζουν τη μετάβαση σε ένα νέο τρόπο ανάπτυξης που ο Harvey ονομάζει «ευέλικτη συσσώρευση». Στο τρίτο και τέταρτο μέρος με τους τίτλους «Η εμπειρία του χώρου και του χρόνου» και «Η μεταμοντέρνα κατάσταση η», το βιβλίο διαπραγματεύεται φαινόμενα και εκδοχές που βρίσκονται καθαρά στην καρδιά της σχέσης μοντερνισμού και μεταμοντερνισμού. Η σύμπτυξη των χωρικών και χρονικών διαστάσεων της κοινωνικής και ιδιωτικής ζωής που συνοδεύει την εμφάνιση των πολιτιστικών μορφών του μεταμοντερνισμού αντιπαρατίθεται στις αντίστοιχες σχέσεις της διαφώτισης και του μοντερνισμού προκειμένου να διερευνηθεί η πορεία των μεταβολών τους. Η μεταμοντέρνα κατάσταση τέλος προσεγγίζεται μέσα από πολλές οπτικές γωνίες και εκφράσεις της σε μια πολυσήμαντη προσέγγιση του κεντρικού ερωτήματος του βιβλίου που αφορά το συγκυριακό ή μόνιμο και δομικό χαρακτήρα του μεταμοντερνισμού.

Η συγκρότηση της βασικής επιχειρηματολογίας μπορεί να αποδοθεί ως εξής. Οι πολιτιστικές εκφράσεις του μεταμοντερνισμού συνδέονται με τις οικονομικές συνιστώσες της ευέλικτης συσσώρευσης. Αντίστοιχα οι πολιτιστικές εκφράσεις του μοντερνισμού συνδέονται άμεσα με τις οικονομικές συνιστώσες του φορντισμού. Οι αντιπαραθέσεις είναι πολλαπλές καθώς οι πολιτιστικές μορφές δεν συγκρούονται μόνο μεταξύ τους αλλά και με τις αντίστοιχες οικονομικές συνιστώσες. Ταυτόχρονα οι σχέσεις πολιτιστικών μορφών και οικονομικών συνιστωσών παραμένουν εντατικές και συμβιωτικές χωρίς απλή ροή αίτιου και αποτελέσματος. Οι πολιτικές και κοινωνικές

συνέπειες όλων αυτών των συσχετίσεων συντίθενται προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι αντιφάσεις της σύνθεσης. Καμιά πλευρά δεν είναι προστατευμένη από την κριτική αντιπαράθεση με την άλλη. Ο Harvey καταλήγει στο ότι ενώ οι βαθύτερες σχέσεις του καπιταλιστικού τρόπου ανάπτυξης παραμένουν σταθερές κατά τη μετάβαση από το μοντερνισμό στο μεταμοντερνισμό, σημαντικές εκφράσεις τους σε όλο το φάσμα της κοινωνικής αναπαραγωγής αλλάζουν δραστικά. Το συμπέρασμα αυτό δεν ενθουσιάζει ούτε τους ιδεολόγους του μεταμοντερνισμού που θέλουν να θεωρούνται προφήτες κοσμογονικών μεταβολών, ούτε τους απολογητές του μοντερνισμού που δίνοντας ad hoc ερμηνείες προτιμούν να θεωρούν το μεταμοντερνισμό μια απλή μόδα χωρίς άλλη προοπτική.

Ο Harvey επαναφέρει έτσι με τον τρόπο του ένα φάσμα ερωτημάτων που όχι μόνο δεν πρέπει να ξεχάσουμε, αλλά που αποτελεί και τη μοναδική εγγύηση ότι δεν θα επαναλάβουμε, τουλάχιστον συνειδητά, τα λάθη του παρελθόντος. Το σχέδιο της διαφώτισης και ο μοντερνισμός δεν αποτελούν σκουπίδια της ιστορίας περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη περίοδο. Οι μεγάλες ιδέες του μοντερνισμού είναι η πίστη στη δυνατότητα της προόδου, την κατασκευή του μέλλοντος, τον προσανατολισμό της πράξης, την κατανόηση της πραγματικότητας.

Οι αντιφάσεις που διεισδύουν είναι όμως πολλές και ουσιαστικές: η ρήξη αποσκοπεί στη συναίνεση, η καταπίεση στην απελευθέρωση, η καταστροφή στη δημιουργία, η αναρχία στην τάξη, η πειθαρχία στην απελευθέρωση. Όλα πηγάζουν από την πίστη στην ύπαρξη ενιαίας πραγματικότητας και συνεκτικών υποκειμένων. Η απόρριψη όλων των μέχρι σήμερα γνωστών εκδοχών του μοντερνισμού συνεπάγεται άραγε και απόρριψη όλων των πλευρών του σχεδίου διαφώτισης; Μήπως παραμένει σιωπηρά, κρυφά ή τόσο φανερά ώστε να μη γίνεται αντιληπτό, κάποιο πλαίσιο που αναπαράγει όλες τις απωθητικές πλευρές του μοντερνισμού; Πώς θα μπορούσαν να προσδιοριστούν αυτές οι εκδοχές χωρίς τους γνωστούς μέχρι σήμερα κινδύνους ενός αυταρχικού ορθολογισμού;

Από την άλλη μεριά το ερώτημα είναι επίσης καίριο. Είναι αυτονόητη η αποδοχή της μεταμοντέρνας κατάστασης; Υπάρχει επιλογή ή ο μεταμοντερνισμός αποτελεί τη μοναδική δυνατή κατάσταση; Αν ο μεταμοντερνισμός διασπά τη σταθερότητα των νοημάτων, απορρίπτει τον ενιαίο χαρακτήρα της πραγματικότητας, δεν πιστεύει και δεν δυσπιστεί σε τίποτα, η συνύπαρξη παράλληλων διαφορετικών κόσμων αναπαράγεται στο εσωτερικό του υποκειμένου. Ποιες είναι οι συνέπειες για τη δυνατότητα επικοινωνίας ανάμεσα στα υποκείμενα, πώς αντιστέκονται στην ασυναρτησία, την εμπορευματοποίηση και τη μαζική χειραγωγή από τα κέντρα διαχείρισης της πολιτιστικής παραγωγής; Πώς η ισοτιμία αντιμετωπίζει την αρχική ανισότητα; Πώς μοιράζονται τα κέρδη από το παιχνίδι της αγοράς η οποία επικεντρώνεται στο προϊόν και αδιαφορεί για τις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής και παραγωγών; Τι νόημα έχει η επιλογή και η αξιολόγηση εκτός από επιβεβαίωση της αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών; Πώς η βιομηχανία

της ιστορικής κληρονομιάς διαφοροποιείται από τις άλλες μορφές μαζικής παραγωγής; Ο μεταμοντερνισμός υπονομεύει τις συντηρητικές εκδοχές του μοντερνισμού ή αναπαράγει την άκριτη προσαρμογή στα κυρίαρχα οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά πλαίσια;

Από την αρχή έως το τέλος του βιβλίου ο Hagvey εκτίθεται και νομίζω συνειδητά. Αφήνει το βιβλίο εύκολο σχετικά θύμα σε κριτικές που έρχονται από κατευθύνσεις που αποζητούν τη βεβαιότητα της κλειστής θεωρίας, της ιδεολογίας ή της πολιτικής επιλογής. Έτσι επιτρέπει, για παράδειγμα, σε φεμινιστικές ή οικολογικές απόψεις να τον ενοχοποιήσουν επειδή δεν τους χαρίζει τον ανατρεπτικό δυναμισμό και τον πρωτοποριακό ρόλο στο ξεπέραςμα του μοντερνισμού που μονομερώς θεωρούν ότι τους ανήκει. Επιτρέπει στους κριτικούς της τέχνης και της λογοτεχνίας που διεκδικούν το μονοπώλιο της εγκυρότητας να αμφισβητήσουν την πληροφόρηση που διαθέτει. Επιτρέπει τέλος στους εκφραστές των θεωρητικών βεβαιοτήτων της μαρξιστικής σκέψης, στην οποία ο ίδιος εντάσσει την προσπάθειά του, να τον κατηγορήσουν για ασυνέπεια. Πιστεύω ότι ο Hagvey εκφράζει με τον τρόπο αυτό μια γνήσια αναζήτηση, μια αποδοχή των αντιφάσεων της μεταβατικής περιόδου που διανύουμε, χωρίς να επιδιώκει την επιφανειακή επίλυσή τους στα πλαίσια θεωρητικών, ιδεολογικών ή πολιτικών επιλογών. Το βιβλίο διαθέτει έτσι τη δύναμη να μεταφέρει χρήσιμη και απολαυστική πληροφορία στον αναγνώστη τόσο μέσα από την ανάπτυξη και παρουσίαση των επιχειρημάτων του συγγραφέα του, όσο και ως μέτρο και καθρέφτης σύγκρισης πολλών διαφορετικών απόψεων και επιχειρημάτων.

Θωμάς Μαλούτας, Αθήνα, Κατοικία, Οικογένεια.
Ανάλυση των μεταπολεμικών πρακτικών στέγασης, Αθήνα,
 ΕΚΚΕ/Εξάντας, 1990, σ. 223.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Το ζήτημα της στέγης παρουσιάζει σε διεθνή κλίμακα μείζον ενδιαφέρον, λόγω των πολλαπλών διασυνδέσεων του στεγαστικού τομέα με άλλα επίπεδα του κοινωνικής πραγματικότητας. Πόσο μάλλον στην Ελλάδα, όπου ορισμένες από τις διασυνδέσεις αυτές παίζουν κεντρικό ρόλο σε διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής θεμελιώδους σημασίας όπως το καθεστώς συσώρευσης και η νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος. Το γεγονός ότι οι στεγαστικές συνθήκες βελτιώθηκαν σημαντικά στη μεταπολεμική περίοδο, παρά το γεγονός ότι η κρατική πολιτική για την κατοικία προσδιορίστηκε κυρίως από εξω-στεγαστικές προτεραιότητες κάνει ακόμα πιο ενδιαφέρονσα την ανάλυση του στεγαστικού τομέα, όπως βέβαια και η κρίση της κατοικίας που εμφανίστηκε περί τα τέλη της δεκαετίας του '70 και που επανήλθε

στο προσκήνιο με τα πρόσφατα αλληπάλληλα, φορολογικά και άλλα, μέτρα που ήλθαν να επιβαρύνουν έναν τομέα που βρίσκεται ήδη σε μακροχρόνια διαρθρωτική κρίση.

Παρά τη σημασία της στέγης για την ελληνική κοινωνία, συχνά οι σχετικές αναλύσεις παρέμειναν είτε σε επιφανειακό επίπεδο είτε σε επίπεδο υποθέσεων, έστω και οξυδερκών. Ένας από τους λόγους ήταν ασφαλώς η έλλειψη επαρκούς πληροφοριακού υλικού, που θα επέτρεπε τον έλεγχο και τον εμπλουτισμό των σχετικών ερμηνευτικών υποθέσεων μέσα από ένα διάλογο θεωρίας και εμπειρικής πραγματικότητας. Μια σημαντική συνεισφορά προς την κατεύθυνση δημιουργίας ενός σώματος πληροφοριών για το στεγαστικό τομέα αποτέλεσε η Έρευνα για την Κατοικία του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Η έρευνα ξεκίνησε το 1984 με χρηματοδότηση από το ΥΠΕΧΩΔΕ, ενώ συλλογή πρωτογενούς πληροφοριακού υλικού μέσω εκτεταμένου ερωτηματολογίου έγινε κατά το Φθινόπωρο του 1986, καλύπτοντας όλες τις ελληνικές πόλεις με πληθυσμό άνω των 50.000 κατοίκων. Τη μηχανογράφηση του υλικού ανέλαβε η ΕΣΥΕ, που ολοκλήρωσε τις σχετικές εργασίες στα μέσα του 1988. Στο πλαίσιο της έρευνας έχουν γίνει πολλές δημοσιεύσεις. Το βιβλίο του Θωμά Μαλούτα *Αθήνα-Κατοικία-Οικογένεια*, που κυκλοφόρησε πρόσφατα σε συνεργασία ΕΚΚΕ-Εξάντα, που βασίζεται σ' αυτό το υλικό, είναι χωρίς αμφιβολία η πιο επεξεργασμένη και σε βάθος αξιοποίηση των στοιχείων της έρευνας, με μια ιδιαίτερα επιτυχημένη αντίστιξη μεταξύ θεωρητικής προβληματικής και εμπειρικής ανάλυσης.

Το βιβλίο δεν αναφέρεται στο σύνολο του φάσματος των στεγαστικών θεμάτων· ο όγκος του πρωτογενούς υλικού που έχει προκύψει από την παραπάνω έρευνα θα απέκλειε άλλωστε κάτι τέτοιο. Ας σημειωθεί εξάλλου ότι οι επεξεργασίες του δεν βασίζονται στο μηχανογραφημένο από την ΕΣΥΕ υλικό αλλά σε επανεισαγωγή σε Η/Υ των 3714 ερωτηματολογίων που αφορούσαν την Αθήνα. Αντικείμενο είναι η ανάλυση των πρακτικών στέγασης στη μεταπολεμική περίοδο και στον αθηναϊκό χώρο (αν και σε μεγάλο βαθμό τα συμπεράσματα μπορούν να γενικευθούν, στις κύριες γραμμές τους, και για τις μεγαλύτερες, τουλάχιστον, άλλες πόλεις στην Ελλάδα).

Η διερεύνηση του θέματος γίνεται βάσει τριών βασικών αξόνων: το καθεστώς ενοίκησης, τον τρόπο απόκτησης της κατοικίας και την επιλογή της περιοχής κατοικίας. Οι αναλύσεις συνοδεύονται από πολυάριθμους πίνακες και χάρτες. Υποστηρίζονται επίσης από προχωρημένες στατιστικές μεθόδους. Η χρήση των τελευταίων γίνεται με εξαιρετική προσοχή, όσον αφορά από τη μια τις απαιτήσεις κάθε μεθόδου σχετικά με τα χρησιμοποιούμενα δεδομένα και από την άλλη τις υφέρπουσες στις μεθόδους αυτές υποθέσεις που η κατανόησή τους αποτελεί προϋπόθεση της σωστής ερμηνείας των αποτελεσμάτων. Αυτό δείχνουν τόσο η (όχι συνηθιζόμενη) παράθεση σε κάθε περίπτωση των αναγκαίων στατιστικών δεικτών για την αξιολόγηση του βαθμού αξιοπιστίας των αποτελεσμάτων όσο και η ιδιαίτερα παραγωγική χρησιμοποίηση της παραγοντικής ανάλυσης, μιας στατιστικής μεθόδου που συχνά χρησιμοποιείται χωρίς προσοχή στις κοινωνικές επιστήμες.

Η προσέγγιση του ζητήματος της στέγης υπό το πρίσμα των πρακτικών στέγασης –δηλαδή των διαδικασιών κατανάλωσης της κατοικίας– απομακρύνεται από την «αυτονόητη», ιδίως για τις κοινωνιολογικές και γεωγραφικές αναλύσεις που διέπονται από κριτική διάθεση, προτεραιότητα των διαδικασιών παραγωγής. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Ελλάδα αυτές οι πτυχές του στεγαστικού ζητήματος έχουν παραμείνει σε μεγάλο βαθμό στην αφάνεια –ενμέρει, αλλά όχι μόνο, λόγω έλλειψης μέχρι σήμερα σχετικών στοιχείων– ενώ κυριαρχούν οι αναλύσεις των διαδικασιών παραγωγής της οικοδομής και των συσχετίσεων της τελευταίας με το γενικότερο οικονομικό σύστημα. Το βιβλίο φωτίζει έτσι θέματα όχι επαρκώς αναλυμένα, αλλά καίρια για την κατανόηση της συνολικής λειτουργίας του στεγαστικού τομέα. Πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι η κεντρική σημασία των διαδικασιών κατανάλωσης στο πεδίο της στέγης αποτελεί βασικό στοιχείο της θεωρητικής προβληματικής για την ανάλυση της κατοικίας τόσο της Γαλλικής Σχολής (Castells, Toralón, Lipietz, Magri) όσο και του αγγλοσαξονικού χώρου (Basset, Short, Harloe, Byrne, Dunleavy).

Αφετηρία αυτής της προβληματικής είναι ο κεντρικός ρόλος της κατοικίας για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, διαδικασίας που με τη σειρά της είναι μια από τις βασικότερες συνιστώσες της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής. Βέβαια, η θέση αυτή δεν μπορεί να μεταφερθεί αυτόματα στον ελληνικό χώρο, για λόγους που συνδέονται με ιδιομορφίες της ελληνικής κοινωνίας, μεταξύ των οποίων η έντονα μεσοστρωματική συγκρότηση της τελευταίας. Από την άλλη πλευρά, η μεσοστρωματική αυτή συγκρότηση προσδίδει πρόσθετη σημασία στο ρόλο των διαδικασιών κατανάλωσης λόγω του ρόλου τους ως παραγόντων «δευτερεύοντος κοινωνικού προσδιορισμού» (Giddens), ο οποίος είναι ιδιαίτερα έντονος στην περίπτωση των μεσοστρωμάτων που ο πρωτεύων ταξικός προσδιορισμός τους χαρακτηρίζεται από αντιφατικά στοιχεία –βλέπε σχετικά και τις αναλύσεις του Κ. Τσουκαλά για την κοινωνική πολυσθένεια. Η συγκεκριμένη ανάλυση της σημασίας των ελληνικών ιδιομορφιών αποτελεί ακριβώς ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία του βιβλίου.

Παράλληλα με τα παραπάνω, και οι επιμέρους άξονες του βιβλίου αντιστοιχούν σε επίσης σημαντικές παραμέτρους τόσο της στέγασης όσο και του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Το καθεστώς ενοίκησης αποτελεί, όπως έχει προκύψει άλλωστε και από διεθνείς αναλύσεις (Saunders), ένα σημαντικό παράγοντα δευτερεύοντος κοινωνικού προσδιορισμού. Η ανάλυση των τρόπων απόκτησης της κατοικίας και της χρηματοδότησης αυτού του τρόπου φωτίζει σημαντικές πλευρές του τρόπου παραγωγής κατοικίας και ιδίως της ικανότητας αυτόνομης άντλησης κεφαλαίων από την αγορά, που αποτελεί ιδιοτυπία σε διεθνή κλίμακα για έναν τομέα που σχεδόν πάντα εξαρτάται από τις πιστώσεις. Η επιλογή της περιοχής κατοικίας φωτίζει, τέλος, τις σχέσεις στέγης και πολεοδομικού χώρου, που στη μεταπολεμική Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την αντίφαση μεταξύ ουσιαστικής βελτίωσης των

στεγαστικών συνθηκών και σοβαρής υποβάθμισης των πολεοδομικών συνθηκών –εξελίξεων που στην πραγματικότητα είναι αλληλένδετες.

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου εξετάζονται η δημογραφική, κοινωνικο-επαγγελματική, εισοδηματική και γεωγραφική φυσιογνωμία του καθεστώτος ενοίκησης, οι εναλλαγές του στον κύκλο ζωής και οι συγκεκριμένες αλλαγές στην κοινωνική του φυσιογνωμία κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Παράλληλα, εξετάζεται η σχέση με δύο βασικούς δείκτες των συνθηκών στέγασης, την παλαιότητα και το μέγεθος της κατοικίας, καθώς και με την κατοχή ορισμένων διαρκών καταναλωτικών αγαθών. Ένα από κύρια ευρήματα της έρευνας είναι ότι, στην Αθήνα, οι μορφές ενοίκησης (ιδιοκατοίκηση, ενοικίαση και δωρεάν παραχώρηση κατοικίας) παραμένουν σταθερές σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο· ταυτόχρονα, το ποσοστό της ιδιοκατοίκησης βρίσκεται σε σαφώς υψηλά επίπεδα σε σύγκριση με τις πόλεις των αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών. Επιπλέον, τα ποσοστά αυτά δεν αποτελούν «επιβίωση» παλαιότερων δομών αλλά προϊόν μεταπολεμικών διαδικασιών. Συγχρονικά, εξάλλου, επιβεβαιώνεται η (αναμενόμενη) σχέση μεταξύ ιδιοκατοίκησης και γάμου. Πιο απρόσμενο είναι, όμως, το γεγονός ότι παρά την καταρχήν θετική συσχέτιση (μάλλον ασθενή άλλωστε) μεταξύ ιδιοκατοίκησης και οικογενειακού εισοδήματος, η συσχέτιση αυτή αντιστρέφεται για τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα, όπου παρατηρούνται αυξημένα ποσοστά ιδιοκατοίκησης. Η ιδιομορφία αυτή ερμηνεύεται ως σύμπτωμα μιας γενικότερης χαλαρής συσχέτισης μεταξύ θέσεων στις σχέσεις παραγωγής και επιπέδου κατανάλωσης, που με τη σειρά τους συνδέονται αφενός με τη μεσοστρωματική συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας (με ό,τι συνεπάγεται αυτή όσον αφορά τις πολλαπλές απασχολήσεις, τη φοροδιαφυγή κλπ.) και αφετέρου με τη σημασία των πρακτικών οικογενειακής αλληλεγγύης.

Είναι χαρακτηριστικό, επίσης, ότι δεν υπάρχει σημαντική συσχέτιση μεταξύ επαγγέλματος και καθεστώτος ενοίκησης. Η φυσιογνωμία του καθεστώτος ενοίκησης δεν είναι κοινωνικο-επαγγελματικά προσανατολισμένη με σαφή τρόπο. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι εξαίρεση στον κανόνα αυτό αποτελεί η ύπαρξη σημαντικής σχέσης μεταξύ του τομέα –δημόσιου/ιδιωτικού– της απασχόλησης: η δημόσια απασχόληση συνδέεται με σαφώς υψηλότερο ποσοστό ιδιοκατοίκησης, κάτι που προφανώς συνδέεται με πάγιους προσανατολισμούς της κρατικής στεγαστικής πολιτικής. Πολύ ενδιαφέροντα είναι, επίσης, τα ευρήματα σχετικά με τη γεωγραφία του καθεστώτος ενοίκησης. Η ενοικίαση συγκεντρώνεται στο κέντρο του αθηναϊκού χώρου, η ιδιοκατοίκηση στην περιφέρεια και η δωρεάν παραχώρηση στη δυτική πλευρά του λεκανοπεδίου. Τα χωρικά αυτά χαρακτηριστικά θα είναι ενδιαφέρον να συσχετιστούν με τα αποτελέσματα της έρευνας για τα μέσα συλλογικής κατανάλωσης (εκπαίδευση, υγεία, κλπ.) που είναι σε εξέλιξη στο ΕΚΚΕ (βλέπε σχετικά το τεύχος αρ. 1 του *ΤΟΠΟΥ*).

Αντικείμενο του δεύτερου κεφαλαίου του βιβλίου αποτελεί η ανάλυση των τρόπων απόκτησης της κατοικίας (στην περίπτωση της ιδιοκατοικούμενης κατοικίας) και της κοινωνικής φυσιογνωμίας των αντίστοιχων μηχανι-

σμών (μορφές χρηματοδότησης, οικογενειακή βοήθεια κλπ.). Οι αλλαγές της κοινωνικής φυσιογνωμίας των τρόπων απόκτησης κατοικίας στη μεταπολεμική περίοδο και η γεωγραφική τους έκφραση αποτελούν επίσης αντικείμενο του κεφαλαίου. Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι η σημαντική (σε σχέση με ό,τι συμβαίνει διεθνώς) ποικιλομορφία των αυτών τρόπων. Η αυτοστέγαση (παραγωγή κατά παραγγελία), ιδίως, διαφοροποιείται πολύ έντονα σε σχέση με τα διεθνή πρότυπα, τόσο όσον αφορά το υψηλό ποσοστό της όσο και την, ανάλογη με την περίπτωση του καθεστώτος ενοίκησης, πόλωσή της στα δύο άκρα του εισοδηματικού φάσματος. Και ο τομέας της αγοραζόμενης κατοικίας (εμπορευματική παραγωγή) χαρακτηρίζεται όμως από ιδιομορφίες (αντιπαροχή, πριμοδότηση των δημοσιο-υπαλληλικών στρωμάτων από το σύστημα ενισχύσεων και στεγαστικής πίστης κλπ.). Ο τρόπος χρηματοδότησης διαφέρει σημαντικά ανάλογα με τον τρόπο απόκτησης: η αγορά συνδέεται συστηματικά με την εισαγωγή συναλλάγματος, τις τραπεζικές καταθέσεις, την εκποίηση περιουσιακών στοιχείων και τη δανειοδότηση από στεγαστικούς φορείς, με μορφές που προϋποθέτουν, δηλαδή, την ύπαρξη αποταμίευσης· η αυτοστέγαση, αντίθετα, συνδέεται κυρίως με το τρέχον εισόδημα. Παράλληλα, η σημασία της οικογενειακής ενίσχυσης και στους δύο τρόπους χρηματοδότησης υπογραμμίζει την ευελιξία των οικογενειακών στρατηγικών αναπαραγωγής αλλά και την ευρύτατη κοινωνική τους διάδοση.

Από γεωγραφική άποψη, εξάλλου, ο αθηναϊκός χώρος διαιρείται ενκρινώς σε τρεις ζώνες. Η αγορά κυριαρχεί ολοκληρωτικά στο κέντρο· στα βόρεια και νότια προάστια και την πρώτη προαστιακή ζώνη υπάρχει ανάμιξη αγοράς και αυτοστέγασης· οι δυτικές συνοικίες αποτελούν τον κατεξοχήν χώρο της αυτοστέγασης. Η εξέλιξη της χωρικής διαφοροποίησης αγοράς και αυτοστέγασης, από την άλλη πλευρά, δείχνει ότι η αγορά διαχέεται σταδιακά στο σύνολο του ιστού της πόλης, ενώ η αυτοστέγαση περιχαράκωνεται στα δυτικά προάστια, διατηρώντας πάντως και στις υπόλοιπες ζώνες υψηλά, με διεθνή κριτήρια, ποσοστά. Η εξέλιξη αυτή πρέπει ασφαλώς να συνδεθεί και με τη διαρθρωτική κρίση που πλήττει το στεγαστικό τομέα από τα τέλη της δεκαετίας του '70.

Στο τρίτο κεφάλαιο διερευνώνται οι λόγοι επιλογής της περιοχής κατοικίας. Οι βασικοί λόγοι επιλογής ομαδοποιήθηκαν, με τη χρήση παραγοντικής ανάλυσης, κυρίως σε τέσσερις ομάδες. Η πρώτη περιλαμβάνει τις επιλογές με βάση τις συγγενικές σχέσεις, την (προ-)ύπαρξη οικοπέδου ή σπιτιού και την εξοικείωση με την περιοχή· η δεύτερη περιλαμβάνει την αναζήτηση εύκολης πρόσβασης στις συλλογικές εξυπηρετήσεις, στον τόπο κατοικίας και στον τόπο σπουδών των παιδιών· η τρίτη περιλαμβάνει την αναζήτηση ικανοποιητικού περιβάλλοντος· η τέταρτη, τέλος, περιλαμβάνει τις αναγκαστικές επιλογές περιοχής κατοικίας. Οι τέσσερις αυτές ομάδες προκύπτουν, ουσιαστικά, από τη διασταύρωση δύο αντιθετικών αξόνων. Ο πρώτος έχει πολιτισμικό χαρακτήρα, αντιστοιχώντας στην αντίθεση μεταξύ σύγχρονου και παραδοσιακού τρόπου ζωής. Ο δεύτερος έχει κοινωνικό χα-

ρακτήρα, εκφράζοντας τις διαφορετικές κοινωνικές θέσεις και τις οικονομικές δυνατότητες που τους αντιστοιχούν. Το γεγονός, ωστόσο, ότι ο δεύτερος από τους δύο αυτούς άξονες δεν είναι κυρίαρχος σημαίνει πολλά για τη διαφοροποίηση τόσο της οργάνωσης και του τρόπου νοητικής αντίληψης του αθηναϊκού χώρου όσο και για την ελληνική κοινωνία γενικότερα. Στο εσωτερικό, εξάλλου, των δύο αξόνων, παρατηρείται διαχρονικά αφενός μια ενίσχυση των σύγχρονων (σε βάρος των παραδοσιακών) στοιχείων ως παραγόντων επιλογής, και αφετέρου μια αύξηση των κοινωνικά πολωτικών στοιχείων, ιδίως στο άνω μέρος της κλίμακας.

Castells M., *The Informational City*, Oxford: Blackwell, 1989

ΘΩΜΑΣ ΜΑΛΟΥΤΑΣ

Με το βιβλίο αυτό ο Castells επανέρχεται στο ζήτημα των σχέσεων τεχνολογίας, χώρου και κοινωνίας με το οποίο ασχολείται την τελευταία πενταετία (Castells, 1985, Henderson, Castells, 1987).

Αντικείμενο του βιβλίου είναι η ανάλυση των επιπτώσεων της ανάπτυξης της νέας πληροφορικής τεχνολογίας στη διαμόρφωση των πολεοδομικών και περιφερειακών διαδικασιών σε ένα πλαίσιο που χαρακτηρίζεται, ταυτόχρονα, από ένα νέο τρόπο κοινωνικο-τεχνικής οργάνωσης με βάση την πληροφορική και από την αναδιάρθρωση του καπιταλισμού. Δεν διερευνώνται, ωστόσο, οι αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ της εμφάνισης του νέου τρόπου κοινωνικο-τεχνικής οργάνωσης –ο οποίος δεν ορίζεται άλλωστε με θεωρητική επάρκεια– και της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Ο Castells περιορίζεται στη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους η σύζευξη της πληροφορικής τεχνολογίας και της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης μεταβάλλουν την κοινωνία και, επομένως, τις πόλεις και τις περιφέρειες.

Γεωγραφικό πεδίο του βιβλίου αποτελούν οι ΗΠΑ. Πρόθεση του Castells είναι, ωστόσο, οι επεξεργασίες του αυτές, όσον αφορά τα χωροθετικά σχήματα των παραγωγικών δομών και των δομών διαχείρισης των βιομηχανιών υψηλής τεχνολογίας στις ΗΠΑ, να αναχθούν σε γενικότερες ενδείξεις και για τις άλλες αναπτυγμένες χώρες καθώς και για τις μελλοντικές εξελίξεις.

Βασικό χαρακτηριστικό της χωροθέτησης της αμερικανικής βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας είναι η συγκέντρωση σε περιοχές που αποτελούν περιβάλλοντα παραγωγής νεοτερισμών (*milieux of innovation*), όπου συγκεντρώνονται κυβερνητικές και πανεπιστημιακές λειτουργίες έρευνας και ανάπτυξης, σημαντικές βιομηχανικές μονάδες, κεφάλαιο διατεθειμένο να διακινδυνεύσει, κρατικές αγορές και εργασιακή δύναμη (τεχνικοί ιδιαίτερα) υψηλών απαιτήσεων. Παράλληλα, η κρίση της πληροφορικής βιομηχανίας, που αποδίδεται κυρίως στη βραδύτητα της ευρείας υιοθέτησης των

νέων τεχνολογιών σε σχέση με τους ρυθμούς ανάπτυξής τους, δημιουργεί την ανάγκη νέων διασυνδέσεων με την παραδοσιακή βιομηχανία και με ορισμένες τριτογενείς δραστηριότητες. Το γεγονός αυτό, καθώς και η ανάγκη υπέρβασης του προστατευτισμού που υπάρχει σε πολλές σημαντικές αγορές, αυξάνει τη σημασία της χωροθέτησης των πελατών της πληροφορικής βιομηχανίας για την επιλογή της χωροθέτησης των δραστηριοτήτων της.

Η ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη, που αποτελεί το κλειδί της αμερικανικής βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας, μεταφράζεται χωρικά σε ενδυνάμωση των συμπλεγμάτων νεοτερισμού και σε δημιουργία δευτερευόντων τέτοιων συμπλεγμάτων. Ωστόσο, τα δευτερεύοντα αυτά συμπλέγματα αποτελούν έκφραση της αποκέντρωσης ορισμένων μόνο τμημάτων της παραγωγής υψηλής τεχνολογίας και όχι αποκέντρωση των νεοτεριστικών συμπλεγμάτων γενικά.

Στο επίπεδο της οργάνωσης των μεγάλων επιχειρήσεων, τέσσερις νέες τάσεις οδηγούν στη δημιουργία μιας νέας οργανωτικής δομής. Οι τάσεις αυτές αναφέρονται στην αυξανόμενη κυριαρχία της μεγάλης επιχείρησης, στην αποκέντρωση της διαχείρισης, στην εξωτερική ανάθεση ορισμένων δραστηριοτήτων (*sub contracting*) και στη δικτύωση των επιχειρήσεων. Η χωρική οργάνωση χαρακτηρίζεται από την ταυτόχρονη συγκέντρωση ορισμένων λειτουργιών (λήψη αποφάσεων σε υψηλό επίπεδο) και την αποκέντρωση άλλων (οργανωτική διαχείριση). Θεμελιώδες χαρακτηριστικό της νέας οργανωτικής δομής είναι η διασύνδεση όλων των τμημάτων της με ροές επικοινωνίας (*communication flows*) μέσω των οποίων οι πληροφορίες συγκεντρώνονται ενώ η διαχείριση αποκεντρώνεται ιεραρχημένα.

Έτσι, σημαντικότερο τμήμα κάθε επιχειρηματικής οργάνωσης γίνεται ο χώρος των ροών επικοινωνίας μεταξύ των τμημάτων της, με αποτέλεσμα ο χώρος αυτός να αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία από τους συγκεκριμένους τόπους με τους οποίους συνδέονται τα υπόλοιπα τμήματα της οργάνωσης. Η αυξανόμενη εξάρτηση των επιχειρήσεων από το χώρο των ροών και η παράλληλη μείωση της εξάρτησής τους από συγκεκριμένους τόπους αποτελεί εξέλιξη με μείζονες κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις.

Η νέα οργάνωση του χώρου που προάγεται στη βάση της ανάπτυξης της πληροφορικής βιομηχανίας σε συνδυασμό με την καπιταλιστική αναδιάρθρωση οδηγεί στη δημιουργία διαιρεμένων πόλεων (*dual cities*). Η διαίρεση, όμως, αυτή δεν έχει πλέον την κλασική έννοια της αντίθεσης μεταξύ ευπόρων και μη, αλλά την έννοια ενός κατακερματισμένου χώρου που ορίζεται από πολλαπλές πολώσεις. Τέτοιες πολώσεις προκύπτουν από την ανάπτυξη της βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας και την παράλληλη γενικότερη βιομηχανική παρακμή από την αναβάθμιση τμημάτων της εργασιακής δύναμης και την παράλληλη υποβάθμιση άλλων από την ουσιαστική διαφοροποίηση μεταξύ επίσημης οικονομικής δραστηριότητας και παραοικονομίας από την πόλωση της επαγγελματικής δομής μέσα στις ίδιες τις νέες βιομηχανίες κτλ. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η έντονη διαφοροποίηση της εργασιακής δύναμης στο πλαίσιο της οποίας διαμορφώνονται ομάδες με ρι-

ζικά διαφορετικούς τρόπους ζωής, πράγμα που καταλήγει στη διαμόρφωση όχι δύο κοινωνικών κόσμων, αλλά πολλών, κατακερματισμένων και χωρίς επικοινωνία μεταξύ τους.

Η διαιρεμένη πόλη αναδομεί και τους όρους ταξικής συγκρότησης καθώς, με τον κατακερματισμό που προκύπτει από την καπιταλιστική αναδιάρθρωση, οι επιμέρους ομάδες δεν μπορούν να επικοινωνήσουν, αποξενώνονται πολιτισμικά και συχνά στρέφονται εναντίον αλλήλων μέσω των τοπικών κοινωνιών. Χαρακτηριστικός είναι ο τοπικισμός των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων σε αντίθεση με τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα του λεγόμενου *upper tier* (1/3 με 1/4 του πληθυσμού) που ωφελείται από την ανάπτυξη της πληροφορικής οικονομίας και το οποίο, αν και δεν άρχει, δίνει τον τόνο στη διαμόρφωση της κοινωνίας των πολιτών.

Η διαφοροποίηση του ρόλου του κράτους –με την κρίση του κράτους πρόνοιας και τη στροφή στην άμυνα που ο Castells χαρακτηρίζει μετάβαση από το *welfare state* στο *warfare state*– εντείνει τους κοινωνικούς διαχωρισμούς στις πόλεις και τις περιφέρειες. Η κρίση του κράτους πρόνοιας και η επιλεκτική προώθηση της αμυντικής βιομηχανίας εντείνουν την άνιση περιφερειακή ανάπτυξη. Η ένταση αυτή, ωστόσο, δεν σημαίνει όξυνση των παλιών περιφερειακών ανισοτήτων, αλλά δημιουργία ενός νέου πολύπλοκου οικονομικού χώρου με γεωγραφική αστάθεια και συνεχείς κοινωνικές ανακατατάξεις.

Η κρίση του κράτους πρόνοιας ενισχύει τις διαδικασίες κοινωνικού διαχωρισμού των πόλεων τόσο όσον αφορά την αγορά εργασίας όσο και το χώρο κατοικίας. Πολεοδομία και κράτος εξακολουθούν να συνδέονται στενά, όμως με τρόπο ριζικά διαφορετικό από εκείνον που τις συνέδεε κατά τη δεκαετία του '60. Εξάλλου, η προμοδοτούμενη ανάπτυξη της αμυντικής βιομηχανίας εντείνει τους κοινωνικούς διαχωρισμούς, καθώς, προεκτείνοντας τη στρατιωτική λογική της μυστικότητας και στον τόπο κατοικίας, δημιουργεί αποκλειστικά προάστια για τους εργαζόμενους στην αμυντική βιομηχανία υψηλής τεχνολογίας απομονωμένα από τις περιβάλλουσες κοινωνίες.

Στο πλαίσιο μιας συνεχώς διεθνοποιούμενης οικονομίας, η αμερικανική βιομηχανία διαφοροποιείται και ως προς τη χωροθέτησή της. Εντείνεται η παρακμή της παραδοσιακής βιομηχανικής ζώνης· διεθνοποιούνται όλο και περισσότερο οι βιομηχανικές και εμπορικές ροές στο εσωτερικό των μεγάλων επιχειρήσεων· αναπτύσσεται μια συνοριακή οικονομία στα σύνορα με το Μεξικό· αναπτύσσεται η βιομηχανία στο Νότο· η αυτοματοποίηση και ο εκσυγχρονισμός είναι φαινόμενα που αφορούν, κυρίως, τη λεγόμενη «Νέα Περίμετρο» (Νότος και Νέα Αγγλία). Εξάλλου, ο φόβος του αμερικανικού προστατευτισμού, λόγω του τεράστιου ελλείμματος, και οι αυξανόμενες κεφαλαιακές απαιτήσεις της αμερικανικής κυβέρνησης και των επιχειρήσεων, προσέλκυσαν μαζικές ξένες επενδύσεις από τις οποίες το 1/3 απορρόφησε η βιομηχανία. Οι επενδύσεις αυτές κατευθύνθηκαν κυρίως προς τις νεοαναπτυσσόμενες περιοχές του Νότου (Φλόριντα, Τέξας) και προς τη δυτική ακτή όπου τοποθετήθηκαν κυρίως ιαπωνικά κεφάλαια.

Συνδυασμένη επίπτωση των παραπάνω αποτελεί, τελικά, η ομοιογενοποίηση της αμερικανικής οικονομικής γεωγραφίας σε περιφερειακό επίπεδο. Πρόκειται για μια βασική τάση που αντιτίθεται στην υπόθεση ότι η πολωμένη ανάπτυξη σημαίνει επιτάχυνση της άνισης οικονομικής ανάπτυξης. Αν και υπάρχουν ακόμα μεγάλες διαφορές μεταξύ των περιφερειών, οι ενδο-περιφερειακές διαφορές είναι πιο σημαντικές. «Η πόλωση μεταξύ των κοινωνικών δυναμικών τοποθετείται περισσότερο μεταξύ του mid-town Manhattan και του Βρονξ ή μεταξύ του ανατολικού Los Angeles, παρά μεταξύ Βορρά και Νότου ή Ανατολής και Δύσης».

Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό όλων των πόλεων και των περιφερειών, ανεξάρτητα από τη θέση τους στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, είναι η αστάθεια της οικονομικής τους δομής και της κοινωνικής τους δυναμικής λόγω των συνεχών μεταβολών στο επίπεδο της διεθνούς οικονομίας. Κράτος, και τοπικό κράτος ιδιαίτερα, αποκτούν σημαντικό πόλο καθώς προσπαθούν να προσελκύσουν επενδύσεις στην περιοχή τους, πράγμα που συνήθως σημαίνει δαπάνες εις βάρος των δημόσιων υπηρεσιών και των κοινωνικών προγραμμάτων και ένταση της κρίσης του κράτους πρόνοιας. Όμως, ακόμη και σε περιπτώσεις επιτυχίας τέτοιων πολιτικών τα «κέρδη» δεν κατανέμονται τόσο στον πληθυσμό όσο τροφοδοτούν τη διατήρηση του ευνοϊκού οικονομικού κλίματος. Η επιχειρηματικότητα της αυτοδιοίκησης οξύνει τελικά τις πολωτικές τάσεις και τον κατακερματισμό των πόλεων διευρύνοντας, ταυτόχρονα, και τα πολιτικά της αδιέξοδα.

Βασικό στοιχείο της όλης ανάλυσης αποτελεί η ανάδυση ενός χώρου ροών, του οποίου η σημασία επισκιάζει εκείνη των συγκεκριμένων τόπων. Η πληροφορική τεχνολογία δεν είναι καθαυτή η πηγή της οργανωτικής λογικής που μεταβάλλει το κοινωνικό νόημα του χώρου. Αποτελεί, ωστόσο, το βασικό εργαλείο που επιτρέπει την κυρίαρχη λογική να εμφανιστεί στο ιστορικό προσκήνιο. Το κεφάλαιο ελέγχει σήμερα σχεδόν αποκλειστικά το χώρο των ροών. Το ζητούμενο, κατά τον Castells, είναι η στρατηγική αντιμετώπιση αυτού του αποκλειστικού ελέγχου. Ωστόσο, οι κοινωνικοί όροι μιας τέτοιας στρατηγικής δεν έχουν ακόμη διαφανεί.

Συνολικά το βιβλίο αυτό του Castells δεν διεκδικεί ιδιαίτερη πρωτοτυπία στις αναλύσεις, οι οποίες προέρχονται από τη δουλειά πολλών ερευνητών όπως ο Scott, Storper, Soja κ.ά. αλλά και από παλαιότερες δικές του επεξεργασίες, κυρίως όσον αφορά το χώρο των ροών επικοινωνίας. Αποτελεί, ωστόσο, μια ενδιαφέρουσα σύνθεση που παρουσιάζει με αρκετή σαφήνεια τους γεωγραφικούς όρους της ιστορικής πρωτοβουλίας που βρίσκεται σήμερα στο χώρο του κεφαλαίου.

Βιβλιογραφία

- Castells M. (ed), 1985, *High technology, space and society*, Beverly Hills, Sage.
Henderson J., Castells M. (eds), 1987, *Global restructuring and territorial development*, London, Sage.